

ספר

התחיה והפדות

לרבינו סעדי' גאון זצ"ל

מעיר אפים

והנאון מהר"ם מטראני העתיק קצת דבריו בספר
הנכבד בית אלהים . והרבה לבאר דבריו . ודקדק
במאמריו מאד מאד . עיין בדף ק"י קי"א קי"ב
מספרו ותמצא ביאור גדול לעשר שאלות הנזכרים
בספר זה . וכן הגהתי ספר כ"י זה ממנו :

ו ו א ר ש א

בשנת תרל"ג לפ"ק

נדפס מחדש

ירושלים תובביא תשל"ב לפ"ק

לעילוי נשמת הרב ר' ברוך בר' יהודא אריה דייטש זצ"ל
לעילוי נשמת הרב ר' אברהם אביש מרדכי הלוי איזין זצ"ל
לעילוי נשמת סגן חנן גולדצווייג הי"ד

הוצאת ספרים גמ"ח "חסדי ברוך" ו"קרן לצנחן"

בסיוע משה שבת וראובן אליהו

תשל"ב

המחבר היה בשנת ד' אלפים תש"ב כן כתב בלמח דוד
 ולפי מה שכחוב בס' התחיה היה בשנת ד"א ת"ר .
 חנר ספר אבן השילסופים • ספר האמונות והדיעות . ספר
 אגרון דקדוק . פי' ספר יצירה • ספר הפדות והפורקן • הרגום
 ערבי על התורה • פי' על דניאל • ספר התחיה והפדות •
 ויכוחים בענין הדת • חרוזות על חשבון כל האותיות
 שבחורה והם מ"ד בתים ע"פ א"ב • וכל חרוז מתחלת בלות
 שירצה להזכיר מנינו • ספר נחון מה ששאל ע"א אחד
 ליהודי ועל כל האלה השיב תשובה הרונית מהנ"ך • בשכל
 נח ויפה • פי' על ש"ה וקהלת • עשר שאלות ששאלו תלמידי
 אודות תח"ה • ונראה בהעשר שאלות הם לקוחים מספר
 התחיה והפדות • כל אלה חנר הגאון רבינו סעדי' בר יוסף
 מעיר אפים במדינת נפליען בחלק אסיה הקטנה :

אמר רבינו סעדי גאון במ' יוסף זצ"ל

הנה מצאתי וכן הוא עם אלהינו מאמינים שעתיד
 היוצר להחיות המתים. בימי הגאולה ובזמן
 הישועה. ואף כי תחיית המתים קשה ופליאה
 מעשות יש מאין. וכן הודיענו צורנו שהוא מחיה
 מתים בימי הגאולה בזמן הזה. ומחזיקים הדבר מדברי
 קבלה. ומצאתי קצת העם מהם שאינם מקבלים זה
 הדבר שהקב"ה מחיה המתים בימי הגאולה. אבל הם
 מאמינים שתהיה התחייה בעולם הבא. ועיינתי בדברי
 הללו ואתן פני להשיב על דבריהם. חדא הם אומרים
 אי אפשר שיחיה האדם אחר מותו בכח פיתוכו
 ויכולת טבעו אחרי שנתפרד פתוכיו (פי' הרכבתו כמו
 שמתרגם ר' סעדי ז"ל בפסוק המשל ופחד עמו ופתוכיו
 אש ומיא וכן אמרו בב"ר פ"י נטל הקב"ה ב'
 פקיעות אחד של אש ואחד של שלג ופתכן זה בזה
 פי' עירבם ובפסחים ד' ס"ג דפתיכי מולים) ונתפרק
 טבעו, ואי אפשר שיתחבר טבעו וימוג טבעו אחר
 פירורו לחזור כמו שהיה וזה דבר הכופרים. והמיתדים
 מאמינים כי יוצר הכל משנה המנהגים ומחליף
 הטבעים ומהפך הגולמים ומחדש הפתכים. וכיון
 שנתברר לנו שהקב"ה ברא יש מאין ועושה את
 שאינו ישנו. והפך המטה לנחש והמים לדם.
 והעמיד שמש וירח כדכתיב שמש בגבעון חום וירח
 בעמק אילון. ושאר נפלאות עצומות כמו קריעת
 ים סוף. וזיבת מים מן הסלע. כמו כן הוא יכול
 להחיות המתים ולהשיבם לקדמותם. וכל הכופרים
 בת"ה הם כופרים בכל הדברים שזכרנו. ולא עוד
 שהיה בן לשונמית ולצרפית. ועוד אופן אחר
 עיינתי מן המקרא למען מצוא טעם היש מה
 שיבטל התחיה בזה העולם. וכשעיינתי מצאתי
 דברים קצת מן המכחישים שמאותם יקחו ראיה על
 בטול

בטול תחי' בעה"ו וכתבתים כדי שאכחדם ואסיר
 את ספיקם מלבות הישרים, ואלו הן. ויזכור כי
 בשר המה רוח הולך ולא ישוב (הכלים עת). אנוש
 כחציר ימיו כו' כי רוח עברה בו ואיננו (סס ק"ג).
 כלה ענן וילך כן יורד שאול לא יעל לא ישוב עוד
 לביתו (ליוז ז'). אם ימות גבר היחיה (ליוז י"ד
 י"ד). ואיש שכב ולא יקום (ליוז י"ד ע"ג).
 וכשהבינותים לא מצאהי להם ראי' מן אותן
 הפסוקים אלא כל עניניהם נאמרים על
 ענין חלישות החיות ותשישות כח
 שאין לאיש יכולת להעמיד את עצמו בקברו אחר
 מורו. וגם אינו יכול להחיות את עצמו אחר
 פטירתו. אבל מקצת פסוקים הם דברי כבושים
 ותחנונים שבני אדם אומרים לפני בוראם עד
 שיתעשת להם. ויחון עבדיו הנהלאים והנחלשים
 אשר אין למו יכולת וכח. וכללו של דבר כל זמן
 שנדע שאדם גלאה וחלש מלהחיות נפשו בעת
 ההיא יגדל כח ה' ביותר ויראה שבחר לעינים.
 וכאן ידענו כל אלו הפסוקים על חלישות אדם
 אמורים ולא על הלאות היוצר. ולא עוד אלא כל
 זמן שיבינו המשכילים חלישת האדם. יתוּכף שבה
 השי"ת וגדלו. וכענין זה דברה תורה בעמידת הר
 סיני וכמ"ש כי שאל נא לימים ראשונים. השמע
 עם קול אלהים מדבר וכו'. והרי ידוע ומבואר כי
 גבורת אלהינו נודעת בזמן שבני אדם גלאים ונחלשים
 מעשות כמוהו. ולכן אמר השמע עם קול אלהים.
 וכן שאר האותיות המתמיהות אמר השומע אותם
 מי שמע כזאת ומי ראה וכו'. עוד ראיתי כתוב
 בקהלת כי מי אשר יחובר אל כל החיים כי
 החיים יודעים שימותו גם אהבהם כו'. חשבתי בלבי
 שמא המורדים בעם מהרהרים כי הפסוקים הללו
 הם מונעים התחיה. וראיתי מה שכתוב למעלה
 והבנתי

התחיה והפרות

והבנתי כי כל הפסוקים האלו אינן דברי נבואה ולא דברי ההכם אלא דברי האוילים הרהורים. וכמו שאמר תחלה גם לב בני אדם מלא רע הוללות בחייהם ואחדיו אל המתים. וכמו שהזכיר אוולתם והרהור לבם חזר ואמר אחריו כי מי אשר יחובר וכו' וכדומה לזה דברה תורה בדברי פרעה שנאמר ואמר פרעה מי ה' אשר אשמע בקולו. וכיון שהגיד הנביא דברי האוילים. אין ראוי שנחוש בהם ולא יכשר שיהיו רצוים וראוי לשכון בבית ה' כאשר אמר. כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע, וכתוב לא יתיצבו הוללים לנגד עיניך. וכשקיבלתי דרך הישר והאמת נשברו דברי המכחדים. ועוד חזרתי לפרש דברי צורנו כהוגן והוא מאמר הקב"ה על ידי יחזקאל בן אדם העצמות האלה כו' בית ישראל המה הנה אומרים יבשו עצמותינו אברה תקותינו. לכן הנבא ואמרת אליהם אנכי פותח את קברותיכם כו' *) התחיל ואמר ידענו שהקב"ה יודע מה שעתידין להרהר. ביצר יהיו העצמות אחר שיבשו. ואיך אפשר שיתחבר בינם ובין הנפש מאחר שנתפרדו. וכיון שאמר והעלתי אתכם מקברותיכם עמי, ידענו כי זה הוועד והבשורה תהי' לעם ה' בלבד. וגם בארץ ישראל יהיה התחיה בעה"ז ולא בעה"ב. כמ"ש והבאתי אתכם אל ארצת ישראל. ולא עוד אלא כיון שיחיו המתים ויקיצו יהיו מכירים איש את עצמו ואת נפשו. וידע כל אחד מהם שהוא איש פלוני שמת. והוא אשר החיה ה' אותו כאשר אמר וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם. וכן הודיע אותנו כי התחיה תהיה בימי הישועה ויחיו המתים האלו ימים שאין להם הפסק. ככתוב והנחתי אתכם על אדמתכם

(*) כשיב פנינו ואמר ה' מלקיס חסה ידעת ולפי שקב"ה יודע וכו'.

לרבינו סעדי גאון

ד
אדמתכם, וגם בזאת התנבא ישעיה ואמר יהיו
מתוך נבלתי יקומון, ועוד התנבא דניאל ורבים
מישני אדמת עפר יקיצו, וזה הפסוק ששמע
דניאל מן המלאך הוא אחד מכלל ז' פסוקים שנכללו
בהם כל העתידות אשר הם עתידים להיות בזמן
הגאולה. והפסוק ראשון נאמר על מלכות פרס
והנה עוד שלשה מלכים עומדים לפרס. ולא הרבה
הנביא נבואתו עליהם. לפי שבאחרית מלכותם
התנבא לכן לא הוסיף על הפסוקים. וי"ג פסוקים
נאמרו על מלכות יון הקדמוני' מן ועמד מלך גבור
עד ויעש הכא אליו. ועשרים פסוקים נאמרו על
מלכות רומי. מן ויעש הבא אליו. עד ועשה
כרצונו. עד בעת ההיא יעמוד כו'. ורבים מישני
אדמת עפר יקיצו. והמשכילים יזהרו כזוהר
הרקיע. ומ"מ קיצר הנביא נבואתו. כדברנו
התחיה בשלשה פסוקים. לפי שהקב"ה סיים
עניינם ע"י ישעיה ויחזקאל. לפיכך כשם שאלו
הפסוקים נאמרו ע"י הנולה והגאולה. זכולם
בעה"ז. כן ראוי שיהיו הפסוקים האחרים ורבים
מישני אדמת עפר יקיצו הם בעה"ז ולא
בעה"ב. ופתרון ורבים הם הגלויים והנבחרים ולא
לכל הרבים חהדיושים כמו ורבים מעמי הארץ
מתיהדים והם מעשים היקרים מעמי הארץ, והם
עם ה' שהם רבים מתוך רבים. גוי מקרב גוי.
ולכך יהיה זה הוועד לכל עם ה' לבדם. אחר
הדברים האלה חשבתי שלא יוכל הכופר להפוך
ענייני התחיה ולפתור פתרונים אחרים ואינו מדבר
מתחיה, כגון מי שפותר מקים מעפר דל על
הרמת הכסא והצלחת טובה כמ"ש יען הרימותיך
מן העפר. וגם מדמה האיש הניצל מן צרה כמו
שעמד מקברו ויחיה כמ"ש הראתני צרות רבות
ורעות וגו'. ואומר הלא אתה תשוב תחינו.
ואמרתי

ואמרתי שא"א שנפתור ענייני התחיה על אופן אחר חוץ מן התחיה מפני שאם עשינו כן תעשה ג"כ שאר מצות להיפך מפשימותם . ומפרשים אותם שיהיה חילוף הפשט . ולא יאכל חמץ אפשר שנפרשו ע"י זנות וניאוף . ונאמר לפי זנות וניאוף נמשל לשאור ובצק . כדכתיב (הוֹסַע ז') כולם מנאפים כמו הנור בוערה מאופה ישבות מעיר מלוש בצק עד הומצתו . וכן לא תבערו אש אפשר שהפרשו לא ונציבאו צבא ותשלחהו למלחמה . לפי שהמלחמה נקרא שמה אש כמ"ש כי אש יצאה מחשבון . וכן לא תקח אם על בנים שיהיה פירושו כיון שנמסרו אויבים בידכם אל החרגו הזקנים עם הבחורים כמ"ש (הוֹסַע י') בשד שלמן בית ארבל ביום מלחמה אם על בנים רטשה . וכן כל מעשה בראשית . והיה פירושו על ממלכת עם . כי כח לכל איש לשנות פשט ממשומו לומר שהיה משל . לא נוכל להחזיק שום מצוה בכתב נגד כופר , ואין לנו חלק ונחלה בתחית המתים . וגם הבינותי בתורת ה' . ועיינתי בשירת האזינו אשר שם ה' אותה לעד . שנאמר למען תהיה השירה הזאת לעד . ומצאתי כתוב בה זכר שהתחיה תהיה בימי הגאולה . לכן הודיע אותה הנביא בששה ענינים . בראשון הודיע חסדו וטובו של הקב"ה וחסדו ואמונתו אשר עשה עם ישראל עמו . וכן הוא אומר הלא הוא אביך קנך הוא עשך ויכוננך . עד ודם עגב תשהה חמר . בשנית פרסם עונותם ואשמותם . שנאמר וישמן ישורון ויבעט . עד מכעס בניו ובנותיו . בשלישית דבר כל הפורעניות והנקמות הבאות עליהם לעתיד . שנאמר אראה מה אחריתם . ברביעית פרסם בתוכחות בזמן שנבר שעבודם . שנ' לולי כעס אויב אגור . ובחמישית הזכיר חמלתו על

לרבינו סעדי' גאון

ה
על עמו . שנאמר כי ירין ה' עמו . עד יהיה
עליכם סתרה . בששי . בשרו בנהמות הגאולה
ובשמחת הישועה . שנאמר ראו עתה כי אני אני
הוא . ואמנם פי' הפסוק סובב על ארבעה אופנים
אשר אזכור . ואולם הם כנגד ארבעה כתות
אשר הם כולם כופרים ומכחישים . כת ראשונה
הם כופרים בעיקר ואומרים לא הוא . והשיב
ואמר כי אני אני הוא . כת שנית המכחישים
ביוהודו . ומשתתפים אחרים עמו . והשיב אותם
אין אלהים עמדי . כת שלישית מכזבים בזמן
הגאולה והתחיה והשיב אותם אני אמית ואחיה .
ובעבור שהם מהרהרים ואומרים . שהוא מקום
דור אחר דור בלי תכלית לכך אמר להם .
מחצתי ואני ארפא . לומר כשם שהוא מרפא
החולה מחליו . כך הוא מחיה המת להעמידו
מעפרו . כת הרביעית הם משקרים בעולם הזה
ומכזבים ביום הדין . השיב ואין מידי מציל . ואח"כ
רצף וסדר ועזר מי שיהיה בימי הפרות . ואמר אם
שנותי ברק חרבי . אשכיר חצי מדם . הרנינו
גוים עמו . וכולם בעה"ז יהיה : גם בדברי הקבלה
מפורש בכמה מקומות על אמיתת התחיה . וקצת
מהם אזכיר . אמר הכתוב . הנה אנכי שולח לכם
את אליהו הנביא כו' . ועוד נאמר והקימותי
עליו שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם , שאלו
רבותינו מאן אינון שבעה רועים ואח"כ למדום מן
מן הנביאים דוד באמצע . אדם שת אנוש בימינו .
אברהם יעקב משה בשמאלו . ועוד אמרו כל שימות
בשבע שנים של גוג ומגוג לא יהיה בתח"ה מפני
שזה הרבר בקבלתה דומה לזימון השולחן . וכן
פירושו מי שזימן בסעודה הוא אוכל . ומי
שלא זימן בה לא ישב בה . כן שבע שנים של
גוג הן זמן הגאולה . לכך מי שמת באלו השנים
לא

לא יחיה בימי הפורקן . אבל יחיה בעה"ב . עוד אמרו הכופר בתחיית המתים אע"פ שיש בידו תורה ומעשים טובים לא יחיה בימות המשיח ובתחיית המתים . לפי שכל הכופר בדבר לא יהנה ממנו . וראיה לדבר ממעשה השליש שהיה בימי יהורם בן אחאב שכפר בנבואת אלישע . ונגזר עליו שלא יהנה מן השבע ההוא שנאמר ויען השליש וגו' . לפי שכל מרותיו של הקב"ה הם מדה כנגד מדה : ועוד שנינו בקבלה עתידים צדיקים שיעמדו בלבושיהם והדעת מכרעת שחירוש לבושיהם אינו קשה מחירוש גפיהם . ואין להרהר אחר יכולת היכול : אם ישאל השואל אם יאכל אריה את אדם . ואח"כ ישבע הא"י בים . ויאכלו אותו הדגים . ואח"כ אוכל אותם אדם אחר . ואח"כ נשרף האדם ההוא . ונעשה עפר דק . מהיכן יחיה הקב"ה את האדם הנאכל . מן האריה . או מן הדגים . או מן האדם שאכל את הדגים או מן העפר הדק . תרתי בלבי שמא דברים הללו מעוותים לבות הברורים . לכן אקדים תשובה זו ואומר , ראו שנרע שאין באדם גולם מאבר גולם . ואין כח בממש להעביר ממש . ולא עוד אלא שהאש השורפת כל הגולמים . אין בה יכולת להאפס את הגולם הנשרף , אבל היא מפירדת בין נתחי הגולם ואבריו . ובזמן שהיא מסדרת בין אברי הגולם בזמן ההוא , יתערב כל חלק וחלק במינו הדומה לו עד אשר ימוגו החום והלח והקור שבגולם בשלשת עיקרי העולם , וישאר חלק העיקר היבש לעפר . ולכן אין היבש יכול להעביר שום ממש בעולם . ולא עוד שאי אפשר שיהיה ממש יכול לכלות את חברו מפני שזו היא גבורת הקב"ה ויכלתו שהיא מעדרת כל הממשים ומכלה אותם והוא המחדש יש מאין ואין כל בריה יכולה לעשות כזה

לרבינו סעדי' גאון

כזה המעשה . וכיון שזה הדבר אמת ודאי בלי ספק כל מה שאכל את האדם אין יכול לכלותו ולסלקו מהעולם . אבל היא מפרדת בין אבריו בין פתו בלבד . ולא עוד אלא שחלק הרביעי . שנקבר הדומה לעפר . אעפ"י שאנו רואים אותו כאלו הוא מתערב בעפר הארץ . ואין אנו רואין אותו גפרד . יוצר הכל מפרידו ומניח אותו מפורד עד בא קצו כי לא יפלא ממנו כל דבר . לכך נתברר לנו מן האדם הנאכל מן הארזה שאין פתו נעדרים ולא נאספו מן העולם . אך שמורים ונצורים כמו שהן . אי בים או במדבר עד בא קצו . ובעת ההיא יתברם ה' . ואין זה דבר נפלא בעיני ה' . מפני שכבר הוא ברצונו יש מאין . וק"ו הוא שיכול להחזירו ולהשיבו לקדמותו : ואמנם לתכלית הבנת הדברים כללתי בענין זה עשר שאלות :

שאלה ראשונה מי המה הזוכים לעמוד בעת התחיה בעה"ז . תשובה העומדים הם עם ה' כולם צדיקים ובעלי תשובה כי מי שימות מבלי תשובה הוא מן הענושים וראי' לדבר דברי הנביא (יחזקאל ל"ו) והעליתי אתכם מקברותיכם עמי , לכן כל הנקרא עמי הם בכלל העומדים בעה"ז . ומצאתי שצדיקים נקראים עמי . ככתוב כי לא עמי אתם . וגם בעלי תשובה נקראים עמי דכתיב ואמרתי ללא עמי עמי אתה . ואמרו חז"ל כי כל המתים מעם ה' אינם מתים אלא מתוך תשובה . ומעט מהם מתים בלא תשובה . ואומרים כי כבר הבטיח הבורא את השב שיקבלהו . וכבר התחייבו כל המועדים לכל שב מדברי רבותינו אחר שמנו מיני החטא . ושמום ארבעה מעלות . עבר אדם על מצות עשה כו' . ואמרו אח"כ או יכול מכפרה לו מיתתו ת"ל הנה אני פותח וכו' והנה

והנה מתחייב תהית המתים לכל שב . עוד אמרו החכמים שהקב"ה מחיה אפי' מתים רשעים בעה"ב למען ישלם לכל אחד לפי מדתו . וידוע כי כל עדת ישראל משועבדים יותר מכל באי עולם . ואי אפשר שתהיה משפטם כמשפט האומות וראוי שיוסיף שכרם תחת שיעבודם :

שאלה השנית . המתים שיחיו בימי הישועה היש להם מיתה אחרת אם לאו . תשובה אחר תח"ה לא ימותו אז פעם שנית . אבל בעת ביאת יום הדין יובלו לנעימת עה"ב . וכן שגו חכמים מתים שעתיד הקב"ה להחיות אינם מתים . וכן אמר הכתוב כי השמים והארץ נובלים וכלים והישועה לא תמנע ולא תכלה :

שאלה השלישית המתים שיקומו בתח"ה אם יכירו איש את חברו אם לא . התשובה . יכירו זה את זה וראיה לדבר כי גם הנביאים הרועים והנסיכים יהיו ידוונים וניכרים (ויכירו כ"א שהוא פלוני בן פלוני) יתחייב לעומת זה שיכירו קצתם את קצתם ושיהובר כל אדם אל שבטו וכן מפורש ביהזקאל בענין ואלה שמות השבטים שיהיו מכירים איש את רעהו, ואיש את קרובו . ולא עוד אלא שכל המתיהדים גם הם יהיו מתייהדים לשבטו אשר גר . כדכתיב והיה בשבטו אשר גר הגר אותו :

שאלה רביעית . מי שכת והיה בחייו בעל מום מה יהיה טיבו בקומו מקברו בימים של גאולה . היקום בלי מום או אם יקום במומו ויתרפא . או ישאר לו מומו כמו שהיה מרם מיתתו . תשובה . המתים בימי הישועה יעמדו במומן ואח"כ יתרפאו כדי שידעו העור והפסח כל אחד את מומו ואח"כ יתרפא ויכיר כי הבורא יתברך זכרו ריפא אותו . וכן שגו הז"ל עומדין במומם ומתרפאין . ולכך הקדים אני אמית ואחיה ואח"כ מחצתי

מחצתי ואני ארפא . ואמר אז תפקחנה עיני עורים וגו' :
שאלה חמישית . כשיעמדו המתים יאכלו וישתו .
 ויארסו וישאו נשים או לא . תשובה . כן
 באמת וראיה לדבר בן השונמית ובן צרפית אשר
 היו אחר מותן . ואכלו ושתו ונשאו גם נשים .
 ולמדנו מנבואת יחזקאל היתה עלי יד ה' . וכל
 העניים אשר מתו בגולה אי אפשר שחיו עדי עד .
 רק כמספר ימי חיי בן השונמית ובן הצרפית אבל
 לעתיד חיי מתי הישועה כשיחיו יחיו עדי עד :
שאלה ששית . כיון שיחיו המתים ויבקשו לארס
 ולקדש . הידע כל איש ואיש את אשתו .
 תשובה . שאלה זו כתשובת שאלה מי ששאל .
 כיון שיחיו המתים צריכים למי נדה או לא .
 ונשיב כי במקום שמושה רבינו עומד אין לנו
 רשות להורות לפניו . ובלי ספק כי משה רבינו
 ושאר הנבראים יחיו בימים של משיח . וחם יורו
 לנו האסור והמותר . וישיבו לנו על כל אלו
 הספיקות עם שאר ספיקות שיהיו . ואם יאמר האדם
 כשם שלא היתה בישועה הראשונה תחיה כן לא
 יהא בתשועה אחרונה תחיה . נשיב לא היה בגאולה
 הראשונה תחיה לפי שלא גזר השי"ת אל אברהם
 אבינו תחיה לבניו . אלא ב' דברים גזר עליהם .
 וגם הגוי אשר יעבודו הן אנכי . ואחרי כן יצאו
 ברכוש גדול . אבל בגאולה אחרונה כבר קבל ערב
 ה' לנו להחיותנו ולהשיבנו אל אדמתינו . ובשביל
 כמה דברים לא היה בגאולה הראשונה תחיה .
 הראשונה לפי ששעבוד הראשון היה קל וועיר
 מאוד . לפי ערך גדלות וכבוד השעבוד האחרון :
 השנית לפי שקץ הראשון היה מעט וקט ממה שיהיה
 הקץ האחרון : שלישית מפני ששעבוד הראשון היו
 כולם יושבים במקום אחד . והשעבוד אחרון אנו
 שרויין בכל העולם . לכן שהשעבוד היה קט ודק שם
 הקב"ה

הקב"ה נחמותיו מעטים וקלים ובלי תחיה . אבל השעבוד שאנו מצטערים בוהר ראוי שתהיה נחמותיו מרובים . ולכן שם בגאולה אחרונה כמה נחמות יתירות על הראשונות . ותח"ה אחד מהם . ועוד יש תוספות יתירות . ובגאולה הראשונה היו שומעים הנבואה מנביאים . ובאחרונה נהיה כלנו נביאים . ולא עוד שלא נהיה צריכים ללמוד זה מזה את האסור ואת המותר שנאמר ולא ילמדו איש את רעהו . ואחר הגאולה הראשונה היה שעבוד . ובגאולה האחרונה לא יהיה עוד שיעבוד תחת שום אומה כדכתיב ולא יעבדו עוד זרים :

שאלה שביעית . אם יספיק להם העולם לאותן שיחיו וירבו בתחית הכתים . תשובה ראוי שנדע כי העומדים בתח"ה הם דומים לשאר הברואים במנהגם ושבתם גם קימתם . וצריכים למקום כשאר בני אדם . ולכן יחדש להם צורם מקום אחד וזמן אחד . והוא עוה"ב ויכנסו לתוכו בלי יגיעה ועמל אלא בנחת ונפישת . גם משעה שיצאו בני

פי' הגאון מהר"ם מטראני על שאלה שביעית

שמעת טיגלה אומתנו אלפים ומאתים שנה ועוד הוא מיציאת מצרים שנת ב' תמ"ח עד דורו שהיה בשנת ד' אלפים ות"ר וכמה שנים יותר הם כמו ל"ב דור שבעים שנה כל דור ל"ב פעמים ע' הם ב' אלפים ור"מ כל דור אלפים ונשים מאה ועשרים רצבה כפי' כיוצאי מצרים שהיו פ' רבוא אלפים ומסחמא היו כ"כ נשים ואם מאמר שכל ל"ב דורות היו שנים ק"כ רצבה ולא מחו מהם קודם שיכנסו לכלל המספר בן כ' כמו שהיו יוצאי מצרים אין ממלאים מן הארץ כי אם חלק מק"כ וכו' , וכל הנשי הדורות הל"ב כל דור ק"כ רצבה יעלו ל"ב פעמים ק"כ הם ג' אלפים ותח"מ רצבה וכאשר חקצוב להם מן הארץ מאתים פרסה על מאתים אשר הם חלק מק"ן

לרבינו סעדי' גאון

בני ישראל ממצרים וקבל מרע"ה ומסר התורה אל בני אדם אלפים *) ומאתים שנה שהיו שנים ושלושים דור. וכל דור ודור מאה ועשרים ריבוא אנשים ונשים ע"ד הקירוב ואם אמרנו שכולם שוים וכולם

מק"ן מן הארץ שהיא מאה והמשים פעם מאתים פרסה והם שלשים חלף פרסה על שלשים חלף וכל פרסה ג' מילים הם חשעים חלף מיל על חשעים חלף כל מיל ד' אלפים אמה גלמה כושיה שכל אמה מאתים וחצי ושליש מאלו האמות של זה הדור קן כהנז בספר אחר בענין האמה והמאתים פרסה על מאתים יהיו שש מאות מילין על ו' מאות כל מיל ד' אלפים אמה מהאמות הגז' כל מאה מילין ארבע מאות חלף אמות : פעמים שש אלפים אמה וד' מאות אלפים על אלפים וד' מאות אלפים לק"כ רבבה שהם חלף אלפים ומאתים אלפים חכשים וגשים יגיע לכל א' כ' אמות באורך אלפים וד' מאות אלפים ולמה שכתב הגאון שיגיע לכל אחד רס"ח נראה שג"ל רפ"ג והוא כשיגיע לכל א' ק' אמה כושיה אשר כל אמה מהן מאתים וחצי ושליש יהיו ד' וחמשים שהוא החצי ול"ג שהם שליש ק' הם רפ"ג אמות שלנו אבל הגעת ק' לכל א' שהם רפ"ג לא ידעתי וגם על היות מאתים פרסה על מאתים חלף א' מק"ל מן הארץ לבד יש קושי כי כפי זה יהיה כל העולם שלשים חלף פרסה על ל' חלף שהם חשעים חלף מיל על ג' כמו שכתבנו למעלה ובספר נורת הארץ כתב כי שטח הארץ קל"ג אלפי אלפים וח"ר חלף מיל ולפי מה שכתב הגאון כי מאתים פרסה על מאתים פרסה הם חלף אחד מק"ן למן הארץ יהיה שטח המאתים פרסה על מאתים מ' חלף פרסה על פרסה שהם ק"כ חלף מיל על מיל וכשנכסיל מ' חלף מיל מן המאתים פרסה על מאתים שהם מ' חלף פרסה על פרסה יגיע מיל א' לכל עשרה בני אדם מן הק"ך רבבה בני אדם שהם חלף אלפים ומאתים אלפים עשרה חלף

*) החשבון בקירוב עד זמן הגאון המהצד .

ובולם יחיו (יעשו תשובה) לא ימלא הרבה מן העולם אלא אחד מן מאה וחמשים בעולם כשינתן לכל אחד ואחד יותר ממאתים אמה לשבון הוא ובהמתו

אלף מיל לכל מאה אלפים אלף מיל לכל עשרה אלפים איש מאה לכל אלף אנשים מיל לכל עשרה אנשים והמיל ד' אלפים אמה יגיע לכל א' ארבע מאות אמה שהם יותר ממה שבת' הגאון ואם הם אמות כושיה מאלו אמות שלנו לכל א' אלף וגמאה ול"ג ושליש ואם ניתן לכל איש דס"ו אמות שהיא כמלא עיניו בשביעית אלפים אמה יכילו ד' אלפים אמה שהוא מיל לז"ד אנשים ובאמות שלנו יכילו ששים אנשים לפיכך בקירוב צלופן שיכילו-חמשים פרסאות לכל הל"ב דורות שהם ק"כ רבבה לפי דרך חשבון הגאון ז"ל אבל אם נחשוב בדרך אחר יתרבה מניין הקמים בחייה יותר ויותר והוא כי מהיות יעקב אבינו בן ס"ד שנה כשהוליד עד שירד למצרים שהיה בן ק"ל שנה היו מ"ז שנה ועד שיאלו ממצרים ר"י כמנין רד"ו הם רכ"ו שנה *) היה יעקב וברכ"ו שנה יאלו ממנו ששים ריבוא וחמשים עלו בני ישראל מארץ מצרים א' מה' או א' מל' או א' מח"ק ואם בן כל א' מישראל הגללים בם' רבוא יפדה וירבה ברכ"ו שנים ס' רבוא כל א' מהם' רבוא ויהיו ס' רבוא פעמים ס' רבוא והם ח"ר פעמים ס' רבוא שהם ששה ושלישים אלף רבוא וברכ"ו שנים אחרים כ"א מהל"ו אלף רבוא יהיה ס' רבוא וכן בכל רכ"ו שנים כל א' ס' רבוא יהי' כחול היס אשר לא ימד ולא יספר ואין חימה בהפלת ריבוי זה כיון שהוצטחו האבות שירבה האל זרעם כחול וכעשר וככוכבים וגם כי במצרים פרו וישלרו וירבו ויעלמו במאוד-מאוד מפני שהיו מעטים אוחס כמו שאמר הכחוב וכאשר יענו אותן בן ירבה וכן יפרוץ הריבוי היה עם אוחס שמתו בימי האפלה כי לא יאלו אלא חמושים א' מה' או א' מחמשים או א' מחמש מאות אבל הם' רבוא עלמו אפילו בדרך טבע ובזכרית האבות חול ועפר

(* אחר שהיה יעקב בן ס"ד.

לרבינו סעדי' גאון

ט

ובהמתו ומקום שיוזעו זולת זה. כי אנשי דורות
 יהיו מאה ועשרים רבבה בשלשים ושנים על הסירוב
 (במשורה) יהיה הכל שלשה ריבוא ושמונה מאות
 וארבעים ריבוא. ובשינתן להם מן הארץ מאתיים
 פרסה על מאתיים פרסה. אשר הם חלק מן מאה
 וחמישים מן הארץ. ונחשוב אותם אמות. בכל
 פרסה

ועשר וכוכבים היו עליהם בר"ו שנים לפ' רבוא גם כי לא היו
 משנים אולם והם כן גם אחר שיאלו ממזרים כל אחד מהם ישיה
 לגוי גדול והם ס' רבוא בר"ו שנים כמו יעקב חבינו ומלכד חלו
 הם' רבוא שיאלו ממזרים היו ל"ד רבוא מנן יוס' ח' ועד בן עשר'
 שנה כיון שמנן כ' ועד בן ס' היו ס' רבוא וכן מנן ס' עד גבורה
 שיאלו ממזרים שהם ס' היו ל' רבוא הם ק"כ רבוא ועם הנשים
 הם ר"מ רבוא כפל ממה שכח הגאון ז"ל ועל פי ריבוי החשבון
 שכחתי יהיו כסלים מכל הפלגה הריבוי בל"ג דורות שכח
 הגאון עד זמנו שהיה ארבעת אלפים וח' אלפים שנים יואר
 וממנו עד זמנינו זה שהם השכ"ח ניתוספו עשרה דורות מע'
 שנה כל דור והם מ"ב דורו' רוח ה' ידבר ב"ם להחיות ה'
 ב"ם כיני בקדש ואם כן הפלגה ריבוי ישראל בכל חלו הדורות לא
 יכולם כל העולם כי אם בהחזקה מועט בהרחבתו אח המרובה
 ובמו שאמר הנביא הרחיבי מקום אהלך והוא יושלים מקום בית
 המקדש שהוא כמו אהל מועד ויביעת משכנותיך שהם כל
 החומי ח"י ביהרחבו ולא יספיקו להמון הרב שיחיו עד שיפרטו
 ימין ושמאל כמו שאומר די ימין ושמאל הפרוץ עד כל החומי
 ה"ל כמו שאמר וזרעך גוים ירש ולא יספיק זה גם כן כי אם
 בערים נקמות שלא היו שוכנים בהם שישפוט בזמן החסייה
 ואמר ימין על צד דרום אשר אין בו ישוב מלד החום והקור
 הקורה בו בעתה הגנה ושמאל על צד צפון שיש בו ישוב ס' ו'
 מעלות מקו' השנה לצד צפון אשר בהם בכללים ה'
 הקלמים ונקו' השנה לצד הדרום שהוא חצי העולם אשר אין בו
 ישוב כלל מלד חום וקור בעתה השנה יחישב בזמן שהוא ויתחוג
 מן החום והקור שיוכלו להתישב בו וכן צד צפון אחר הם"ץ

פרסה שלשה מילין . וכל מיל ארבעת אלפים אמה
 באמת כושי . שכל אמה אמתים וחצי ושליש מן
 האמות שבדור הזה יפול לכ"א במקומו רוחב מאתים
 ושמונה ושמונים אמות . ואיזה דבר יש בזה שיתבלבלו
 בו החכמים . ואם ישאל איש כשטבעם ומנהגם
 כשאר

מעלות שאין בו ישוב מנד הקור יחמוג ויחישג להכיל המון הרב
 שבהחיה ולא הזכיר מזרח ומערב כי הם"י מעלות הם באורך
 ממזרח למערב ק"פ מעלות ומה שכחוב בימי שאל ויפקדם בזק
 והיו בני ישראל שלש מאות אלף ואיש יהודה שלשים אלף הם
 אותם שבאו אליו כששלח בכל גבול ישראל אשר אינו יולא אחרי
 שאל ואחרי שמואל כה יעשה לבקרו אבל לא מנה כל ישראל
 וכן כשהלך להלחם בעמלק אמר הכהוב וישמע שאלו הם העם
 ויפקדם בעלמים מאתים אלף רגלי ועשרת אלפים הם איש יהודה
 הם אותם שנתחספו אז במלחמה עמלק לא כולם שהרי במלחמה
 ראשונה היו יותר ולא גחמטעו עתה בשנה ה' או בשנתיים וכן
 כשספר דוד את העם והיו ישראל ה' מאות אלף ואיש יהודה
 חמש מאות אלף הם היו אנשי חיל ושולף חרב ואולי היו כל
 אחד ה' מאלף או יותר וכן בימי שאל לא היו כל ישראל
 מלומדי חרב כמו שכחוב וירדו כל ישראל הפלשתיים ללעוש
 וגו' והיה ביום מלחמה ולא נמלא חרב וחנית ביד כל העם
 אשר את שאל וגו' ואם כן לא נמנו אלא אותם שנתן האל
 בלבם ללחם למלחמה ובימי דוד אמר חושי לאבשלום כי יענתי
 האסף יאסף עליך כל ישראל מדן ועד באר שבע כחול אשר על
 הים לרוב וזה היה דרך גזמא כמו שנאמר בגדעון ולגמליהם אין
 מוספר כחול וגו' וכן במלחמות יהושע עם רב כחול אשר על
 שפת הים לרוב והוא דרך גזמא להגדיל הנם שנאמר ישראל אבל
 מה שמזכר בימי שלמה יהודה וישראל כחול אשר על שפת הים
 אינו גזמא אלא להורות כי נחקיימה הכעחה האבות ולא
 הוצמחו בדרך גזמא שהרי פירש בצרכות והיה זרעך כעפר

הארץ

לרבינו סעדי' גאון

כשאר בני אדם הם אוכלים ושותים איך יוכלו לחיות במקום שאין שם לא לחם ולא מים. נשיב כי יחיו בלי אבילה ושתיה כאשר היה משה רבינו ארבעים

הארץ אשר הם יוכלו אים למנות את עפר הארץ גם זרעך ימנה כי דרבויו אינו דרך גזומא הלא בפועל שלא יוכל למנות שלא יהיה להם מספר ואם הם אלפי אלפים ריבוא עדין יש להם מספר והגזומא היא כי אי אפשר שיהיו ממש כעפר הארץ שהרי כל אחד מהם מכיל ודורם כמה עפר מן הארץ אבל מה שאין להם מספר אינו גזומא אדרבא מפרש שיהיה רבויים בפועל שלא יהיה אפשר למנותן ואינו גזומא וכמו שאמר הושע הנביא והיה מספר בני ישראל כחול הים אשר לא ימד ולא יספר הרי שפי' כי דמיון הריבוי שיהיה כחול הים שא"ל למנות ולא למוד אוהו כי גם שכולם היו מוגבלים בא"י ועבר הירדן מלד ריבויים הם חוזרים ומתערבים כשימנו קתהם ויבאלו למנות קתהם מלד הריבוי ונראה לי כי צפרט מזמן שלמה ואילך לא היה מנין לישראל כמו שכחוב בימיו יהודה וישראל כחול אשר על שפת הים ונ' כי מאז נחיימו ההבערות של האבות יותר ולא מנינו מאז והלאה שנמנו ישראל שנראה שלא היה להם מנין ומה ששלח רבשקה לחזקיה ועתה התערב נא את אדני את מלך אשור ואתנה לך אלפים כוסים אם תוכל ונ' היה על שכל ישראל בימי חזקיהו היו בעלי תורה ולא היה נערה שלא היחה יודעה דימי עיומאה וטהרה כמו שאמרו חז"ל לכן לא היה מי שידע לרכוב על כוס ומה שכחוב בגלות יהויכין עשרת אלפים גולה הם זולת דלת עם הארץ דלים ועניים אבל רבים היו וגם העשרת אלפים היו שרי וגבורי חיל ומנינו בבית שני בצופו בימי אגריפס אחר שמתו כמה אלפים ורבבות מישראל במלחמת היונים ומלחמות אחרות רצה אגריפס לידע מנין ישראל ומנאלו כליות פסח א' כסלים כיוצאי מצרים וכוליה א' היחה מפסח שנמנו עליו מי' אנשים ולמעלה חוץ מהעמאים לנפש ואוחס שהיו בדרך רחוקה וחזן מי' זבטים שלא היה להם מספר יוצא מכל זה שבתחייב המתים יצטרך כל העולם להכילם ואוחס

ארבעים יום וארבעים לילה . והי' זבעו ממש ומנהגו כשאר בני אדם :

שאלה שמינית . כשיחיו המתים היוכלו לחטוא אם לא יוכלו לחטוא כבר הם מיכרחים ואם יוכלו לחטוא מה יהיה משפטם ודינם הימית' ה' על עונם אם לא . תשובה . השיבת שאלה זאת תתבאר ענינה בתשובת שלשה שאלות עמוקות המדומות לזה אשר נזכיר לפנינו ספיקם אחר לאחד והכל שב אל אחד : הראשונה בטיבו של עוה"ב היוכלו בני איש למרוד בו . השנית השואל בעד הנביאים אם יוכלו להוסיף על דברי אלהים ולחסור מהם או לאו . השלישית השואל בעד המלאכים היוכלו למרוד בצורם אם לאו . ונשיב ונאמר כיון שנתברר לנו שהקב"ה יודע כל דבר העתידות ומבין כל העלומות ראוי עלינו שנאמין שהש"י יצר מלאכים אשר היה יודע בהם שלא יוסיפו ולא יחסרו על דבריו גם הלא התקין את נעימות חיי לעד למי שהוא יודע בו שהוא אוהב יהודו ועבודתו ובחר ג"כ אנשי הישועה מפני שמראשית היה חוקר תכלית מעשיהם שלא יבחרו בדופי שאין דבר נעלם ממנו ואין נסתר מנגד עיניו לכן בחר בהם לפי שיודע שלא יחטאו לפניו לעולם כענין שנאמר ועמד כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ :

שאלה תשיעית . המתים הללו היש להם שכר טוב בעולם אם לאו . תשובה יש גמול טוב לכל עבודה ועבודה כי איננו אפשר שתהיה עבודה להקב"ה שאין עמה שכר טוב :

שאלה עשירית . הדור אשר יהיה בימי הנאולה יש לחקור ולדעת תוכן עניניהם מה יהיה שיבם

שנקברו ח"ל אחר שיחגגנו ויחיו בח"י יחזרו ללכת לח"ל למקום מושבם או יתרחק ח"י שחכיל אחס והאל יתנצח יודע האמת :

שיבם הימותו אחרי כן אם לא . וכן הנולדים בימים האלו של הגאולה הימותו פעם שנית אם לאו . השובה דבר זה אין כתוב בתורה ולא רשום במקלה וכיון שנצרכו חכמים לבאר זה הענין מדרך ומשביל השכל נחלקו בו על צלשה אופנים :

האופן הראשון קצת מהם אומרים כי לא ימותו אבל יובילם ה' לעולם הגמול כאשר יוביל את המתים אשר היו והקיצו וסמכו על זה המקרא ובלע המות לנצח :

האופן השני קצת מהם אומרים כי יחיו ימים מועטים ואחר כך ימותו וישבו ויחיו בימי הישועה כדי שישוו לקדמונים שמתו וחיו :

האופן השלישי קצת מהם אומרים כי יחיו שנים רבות וימותו ובסוף הידוע יקיצו ויכנסו לחיי עד ואני לבי נוטה לזה האופן השלישי לפי שלא מצאתי תח"ה בשעת הישועה אלא למי שהיה בגלות כדי שיראה הישועה הטובה והנכבדת וכיון שראה אותו כבר אין פנים להיותו חיים עד עולם אבל ראוי שגם שימות גם הוא כדרך כל הארץ ואח"כ יחיה אבל החיים והנולדים בעת הישועה כבר הגיעו לחפצם ולרצונם אבל יחיו חיים ארוכים כמה ארבע וחמש מאות שנה ומי שימות בן מאה שנים יהיה נחשב כמו נער שנאמר כי הנער בן מאה שנה למי שמעיו פניו וחטא על פני אדם והוא בן מאה יקולל וינזף בנערה כדרך שעושין לקטן שנאמר והנער בן מאה שנה והחוטא הנזכר כאן אין חוטא לאלהיו שאלו היה בן בן מאה כבן עשרים לחטא אלא זה החוטא על בני אדם

אדם וממנהגי בני אדם נושאים פני זקן ועוברים
 על פשעיו מה שאין עושין כן לבחור וקטן
 ובימים של הגאולה יהיה בן מאה שנה דומה
 בעיניהם לקטן לנהוג בו קלות לקללו בלי
 נשיאת פנים כשיחטא אפילו בדברים שבין איש
 לאחר וכן יהיו חיהם נמשלים באותה שעה
 לבנינים החזקים הבנוים באבנים וסיד ונטעים
 הטובים שנאמר (ישעיה ס"ה) לא יבנו ואחר ישב
 לא יטעו ואחר יאכל כי כימי העץ ימי עמי
 ומעשה ידיהם יבלו בחירי. וכיון שהרצתי אלו
 הדברים בלבי החזקתי בהם גם שמתו במ לפני
 עם ה' להיות להם אמונת אומן כי אז יתורו
 למוטב בעבור שבעה דברים שיהיו אז באותו
 הזמן של תח"ה אשר יחזיק להם אמונתם
 ובטחונם: הראשון שתהיה תחית המתים גם
 גדול ואת כופלא מאותות הקב"ה ונפלאותיו:
 השני לפי שאז יתקבצו כל הנביאים שאנו
 מתארים לראות אפילו א' וכ"ש כלם.
 השלישי שיתחברו באותו זמן כל הקרובים שמתו
 לכל אדם והתאבל עליהם כבר. האב יראה את
 בנו והאח יראה את אחיו. והחכם תלמידיו
 ושאר הקרובים. הרביעי הרבה דברים דברי הנפש
 אשר הנפשות תלויות בהן יגלו כשיחיו ויספרו לנו
 מה שעבר. החמישי שיספרו בתח"ה קורות
 המות ושכיבתם וקומם ושאר ענינים הן מהות
 המות והן אודות הגוף והנשמה: הששי כי כל
 הדורות ראשונים או יעמדו קהל גדול מאיד לאלפים
 ולרבבות מלובשים יקר וכבוד רב ישמחו וירננו
 לבבות הרואים ותעלוזנה כליות המאמינים.
 יתרועעו אף ישירו: השביעי שהיה סבת תיקון
 ומעשים טובים באותו זמן לזכות לחיי עה"ב.
 שיאמרו

לרבינו סעדי' גאון יב

שיאמרו כשם שנחקימה זו התקוה לחיי שעה. כן יקוים לנו לחיי עד שנאמר ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה קיונו לו ויושיענו זה ה' קיונו לו נגילה ונשמחה בישועתו. וזה מה שכתוב יחיינו מיומים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו. כלומר יחיינו ויצילנו משני הגלויות אבל ביום השלישי שהוא גלות השלישי יקימנו ויעמידנו מקברנו ונחיה לפניו ומה שכתוב יחיו מתוך נבלתי יקומון פי' יחיו מתוך אלו מתי ישראל נבלתי יקומון אלו הקדושים אשר בארץ המה. ההרוגים על יחוד השם יתברך ומפני מה קראם נבלה מפני שכסרו גופם על קדושת השם כנבלה הנמסרת לטבח. ומה שאמר הכתוב הקיצו ורננו שוכני עפר בא ללמדנו שיקומו ברננות ותשבחות לפני הקדוש ברוך הוא אף על פי שנקברו בכבי ובהספד ובקולות יקומו ברננות כמה שכתוב בערב ילין בכי ולבוקר רנה. בערב זה המיתה ילין בכי זו בכי של הספד ולבוקר זו תחיה רנה זו הרננות והתשבחות שאמרנו שאומרים לפני הקדוש ברוך הוא. ומה שאמר הכתוב כי טל אורות טלך פי' אורות עשבים וכן הוא אומר ללקט אורות ואמרו שעתיד הקדוש ברוך הוא להחיות בו מתים והוא שהחיה בו הקדוש ברוך הוא את אבותינו כשעמדו לקבל את כל התורה ועשרת הדברים מפיו במעמד הנורא והגדול ההוא בהר סיני והוא שאמר הכתוב וינועו ויעמדו מרחוק ויאמרו אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות ויאמר להם משה אל תיראו: ובה הגעתי להתימת המאמר ואני יודע שאלו השתדלתי יותר מזה בדרישה וחקירה אין ספק שקבצתי שאלות וראיות ופירושים ועניינים יותר על אלו מהראיות

מהראיות והיעודים הרבים והנכבדים מענין
המאמרים המפורים בדברי הנביאים אבל אלו
הקבוצים הם כדי לשמוע לכל ויכין לבו לדרוש
אליהם. והצור יזכנו להיות מן החיים לחיות
בנועם ה' ולבקר בהיכלו :

תם ונשלים ספר התחיה והפרדות . מרבינו
סעדיה גאון זצ"ל :

